

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-1-23>

СТАНОВИЩЕ ПРАВОСЛАВНИХ МОНАСТИРІВ КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ.

Олександр Чучалін,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України*

Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

(Умань, Черкаська область, Україна)

ORCID ID: 0000-0003-3876-8237

aleksandr02.1989@gmail.com

Анотація. У статті проаналізовано вплив російської імперської політики на становище православних монастирів Київської єпархії, виявлено результати та трагічні наслідки секуляризаційної реформи для єпархіальних обителів, досліджено тривалий процес відновлення монастирського життя з кінця XVIII до початку XX ст. Дослідження ґрунтується на методологічних принципах історизму, наукової об'єктивності та системного підходу в поєднанні із загальнонауковими та спеціально-історичними методами. Їх застосування дало можливість з'ясувати підстави змін територіальних меж Київської єпархії та вплив цього чинника на чисельність її монастирів. За рішенням Святейшого Синоду 1797 р. територію Київської єпархії було приведено у відповідність з новим губернським територіальним поділом. Проаналізовано становище православних обителів та заходи зміни їх статусу. Доведено, що реалізація на українських землях маніфесту про секуляризацію духовної земельної власності нанесла важкий і непоправний удар по православних монастирях та чернецтву. Відбувалося різке скорочення православних обителів з одночасним зменшенням чисельності монахів, що мало згубні наслідки не лише для церковно-монастирського життя України, а й для української ідентичності. Дослідження їх становища, процесу відновлення монастирського життя упродовж окресленого хронологічного періоду, визначали взаємовідносини між монастирями єпархії та зовнішнім світом.

Ключові слова: Православна церква, Київська єпархія, монастирі, чернецтво, духовні штати, благодійництво.

THE SITUATION OF THE ORTHODOX MONASTERIES OF THE KYIV EPARCHY IN THE LATE XVIII – EARLY XX CENTURY

Oleksandr Chuchalin,

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Ukrainian History
of the Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University*

(Uman, Cherkasy region, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0003-3876-8237

aleksandr02.1989@gmail.com

Abstract. The article analyzes the influence of Russian imperial policy on the situation of Orthodox monasteries of the Kyiv diocese, reveals the results and tragic consequences of secularization reform for diocesan monasteries, examines the long process of restoring monastic life from the late XVIII to early XX centuries. The research is based on the methodological principles of historicism, scientific objectivity and a systematic approach in combination with general scientific and special historical methods. Their application made it possible to find out the reasons for changes in the territorial boundaries of the Kyiv diocese and the impact of this factor on the number of its monasteries. By the decision of the Holy Synod in 1797, the territory of the Kyiv eparchy was brought in line with the new provincial territorial division. The situation of Orthodox monasteries and measures to change their status are analyzed. It is proved that the implementation of the

manifesto on the secularization of spiritual land ownership in the Ukrainian lands dealt a severe and irreparable blow to Orthodox monasteries and monasticism. There was a sharp reduction of Orthodox monasteries with a simultaneous decrease in the number of monks, which had disastrous consequences not only for the church and monastery life of Ukraine, but also for the Ukrainian identity. The study of their position, the process of restoration of monastic life during the outlined chronological period, determined the relationship between the monasteries of the diocese and the outside world.

Key words: Orthodox Church, Kyiv eparchy, monasteries, monasticism, spiritual states, charity.

Вступ. В умовах відкритої військової агресії, яку переживає сучасне українське суспільство, спричиненої нею складної суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації все більше посилюється інтерес до проблем історії та культури своєї держави. Зростання національної самосвідомості спонукає до відкриття нових сторінок історико-культурної спадщини, відродження традицій, відновлення релігійних та національних святинь. Звернення до цієї теми продиктовано складним духовно-моральним та соціально-економічним станом сучасного українського соціуму. Як показують події сьогодення, непростим шляхом формується нова українська державна ідеологія, пов'язана з розпадом системи попередніх цінностей. Здійснюється активний пошук орієнтирів, які б могли утвердити ідеали загальнолюдських цінностей, демократичних свобод і прав особистості.

Суспільство переживає кризу, яка виражається не лише у військових та економічних потрясіннях, але і в кризі духовності. Тут в нагоді може стати досвід Православної церкви у сфері соціального служіння, освіти, виховання моральних ідеалів. Цей досвід може бути орієнтиром у духовно-моральному відродженні України, у відтворенні соціально-корисних типів діяльності. Особливим видом соціального служіння Церкви є чернече служіння, історія і традиція якого відноситься до маловивчених феноменів вітчизняної культури. Ця прихована від обивательського погляду форма життя Православної церкви завжди мала вплив на економіку, соціальну сферу та духовну культуру України.

Православні монастирі та чернецтво – невід'ємна частина культурних традицій українського народу. З одного боку, монастирі здавна суттєво впливали на життя і традиції українського етносу, оскільки трансливали православний світогляд, духовні, моральні та етичні цінності. З іншого боку, етнічна культура впливала на організацію повсякденного життя монастирів. Вони вбирали досвід матеріальної (господарської, побутової) і морально-етичної культури українців. Православні монастирі в Україні стали акумуляторами релігійної, історичної і етнокультурної традиції.

В Україні Київська єпархія займала і займає особливе місце в цих процесах. Заснована в період хрещення Київської Русі, переживши разом з українським народом усі перипетії його славної й трагічної історії, минувши монастирів та чернецтва Київської єпархії до сьогодні має значну кількість питань, які потребують детального вивчення. Особливий інтерес представляють проблеми, пов'язані з впливом політики російської держави на становище монастирів та чернецтва, виявлення результатів та трагічних наслідків секуляризаційної реформи для єпархіальних обителів, їх ліквідації, дослідження тривалого процесу відновлення монастирського життя з кінця XVIII до початку XX ст.

Питаннями дослідження історії монастирів на території Київської єпархії займалося не значне коло вітчизняних науковців. Переважна більшість публікацій присвячена історії, архітектурі та мистецькому спадку окремих обителів Київської єпархії (Degtyarov, 1999; Denisov, 1908; Kileso, 1999; Lavrinenko, 2012; Vecherskij, 2008). Серед найновіших досліджень проблемі з'ясування статусу настоятелів київських чоловічих штатних монастирів присвячена стаття Т. Кузнец (Kuznes, 2021). Побіжно про освітньо-виховну діяльність монастирів Києва та організацію при них навчальних та благодійницьких закладів з посиланням на звіти оберпрокурора Святійшого Синоду у своїй статті згадує З. Священко (Svyashchenko, 2020: 84).

Сучасне становище історичної науки дозволяє значно підвищити рівень наших знань з історії усіх наявних на території Київської єпархії кінця XVIII – початку XX ст. монастирів та їх чернецтва. Оскільки монастирі належать до найважливіших церковних інституцій, то виникає необхідність вивчення усіх аспектів їх життя, відтворення цілісної картини їх функціонування.

Друга половина XVIII – початок XX ст. були часом важких випробувань, що випали на долю православних монастирів і чернецтва України. Упродовж усього цього періоду спостерігається потужний вплив держави на їх життя. Своїм законодавством російська імперська влада чітко вказала на головні завдання монастирів, які, за задумом тогочасних політиків і чиновників, мали зобов'язання приносити реальну користь державі та суспільству.

Основна частина. Стан розробки окресленої наукової проблеми в історіографії спонукає до дослідження динаміки зміни чисельності монастирів на території Київської єпархії та впливу російської державної політики на їх становище та статус. Для досягнення поставленої мети намагатимемося з'ясувати територіальні межі Київської єпархії, встановити чисельність православних монастирів на її території на час поширення імператорського указу на територію України, проаналізувати становище монастирів єпархії в кінці XVIII – початку XX ст., процес зміни їх статусу.

Дослідження ґрунтується на методологічних принципах історизму, наукової об'єктивності та системного підходу в поєднанні із загальнонауковими (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичними (історико-типологічного, історико-системного) методами. Ключовими спеціальними методами дослідження стали проблемно-хронологічний та ретроспективного аналізу. Метод історичної реконструкції дозволив сформулювати із розрізнених фактів цілісне уявлення про становище та статус монастирів Київської єпархії досліджуваного періоду.

Конфлікт між державою і Православною церквою, що тривав ще з кінця XV ст., завершився перемогою світської влади. 26 лютого 1764 р. російською імператрицею Катериною II було підписано маніфест про проведення секуляризації духовної земельної власності, що означало вилучення у Православної церкви на користь держави землі та селян. У 1786 р. його дія поширилася на територію Лівобережної України, а в 1795 р. – і на Правобережжя. Реалізація цього маніфесту нанесла важкий і непоправний удар по православних монастирях та чернецтву, про що свідчать відповідні статистичні дані. Станом на початок 1762 р. в самій Російській імперії налічувалося 954 монастирі з 11 153 ченцями. У наслідок секуляризаційної реформи Святійшим Синодом було ліквідовано 418 монастирів повністю, 226 набули статусу штатних і їх було переведено на державне фінансування. На їх утримання державою призначалися грошові річні виплати відповідно до їх господарського стану, статусу і значимості монастиря. Решту 310 обителів, що залишилися, було оголошено про виведення за штат і вони могли продовжувати своє існування за рахунок добровільних пожертв (Churpis, 2013: 36).

Для порівняння, на території Київської єпархії в тогочасних її територіальних межах станом на 1762 р. знаходилося 40 монастирів. Із них Києво-Печерська лавра та Києво-Межигірський монастир були ставропігіальними і користувалися спеціальними правами. Єпархіальними були 21 чоловічий монастир та 17 жіночих обителів (Pokrovskij, 1913: 925).

Фактично з прийняттям маніфесту про секуляризацію держава встановлювала свій контроль над Православною церквою, як суспільною інституцією. Церква ставала частиною державного апарату, влада над якою зосереджувалася в руках російського імператора. З цього часу втручання держави в церковні та монастирські справи ставало правою нормою. Експансійна політика Російської імперії, поширення її влади на українські землі призвели до підпорядкування й православно-монастирського середовища. Відбувалося різке скорочення православних обителів з одночасним зменшенням чисельності монахів, що мало згубні наслідки не лише для церковно-монастирського життя України, а й для української ідентичності.

Секуляризаційна політика царату призвела до втрати монастирями практично всіх своїх вотчинних маєтків. Усі монастирі, за виключенням лавр та архієрейських домів, було поділено на три класи. Це давало їм можливість отримувати виплати з державної скарбниці для роздачі ченцям та утримання монастирських служителів. Монастирям цієї категорії дозволялося тримати невеликі сади, городи та пасовища в розмірі 6–10 десятин. Від приналежності до того чи іншого класу визначалася дозволена чисельність штатних ченців і черниць.

Утримання й штат ченців у чоловічих та черниць у жіночих монастирях не були однако-вими. Наприклад, чоловічі першокласні монастирі отримували від держави виплату в сумі від 2300 до 2500 руб. і в них дозволялося перебування не більше 33 ченців. Другокласні монастирі отримували до 1500 руб. і штат монахів до 17 осіб, третьокласним монастирям призначалися виплати в сумі 950 руб. та надавалося право утримувати до 12 ченців. Жіночі першокласні монастирі були в особливому становищі. Вони отримували виплати залежно від числа черниць, штат яких визначався від 52 до 101 особи. У другокласних та третьокласних монастирях виділялися кошти в сумі 525 та 700 руб. відповідно, зі штатом черниць до 17 осіб для кожного класу. Решта монастирів, які не увійшли до числа штатних, не отримували від скарбниці постійних виплат, мали назву «заштатні». Вони залишалися на власному утриманні і самозабезпеченні (Zverinskij, 1890: 13).

За положенням про штати 1764 р. у монастирях першого та другого класу настоятелі мали сан архімандрита з окладом відповідно 550 і 300 руб., а у монастирях третього класу – ігумена з окладом 150 руб. (Kuznes, 2021: 10). Настоятельниці жіночих обителей отримували сан ігумені. У монастирях першого класу їх оклад становив 100 руб., другого класу – 60 руб. і третього класу – 40 руб. (Barsov, 1885: 292).

Географічні межі Київської єпархії, а, відповідно, й чисельність наявних на її території монастирів та чернецтва, зазнавали постійних змін відповідно до політичної кон'юнктури. Зокрема, з оголошенням 27 березня 1785 р. російською імператрицею Катериною II указу про розподіл єпархій, що розташовувалися на території українських земель відповідно до намісництв, єпархія Київського митрополита обмежувалася новоствореним Київським намісництвом і складалася з 11 повітів: Київського – на Правобережжі та 10 повітів на лівому березі Дніпра: Остерського, Козелецького, Пирятинського, Лубенського, Миргородського, Хорольського, Голтвинського, Городищенського, Золотоніського і Переяславського. Київському та Галицькому митрополиту було наказано залишити у своїй єпархії лише ті церкви та монастирі, які розміщувалися на території Київської губернії. У результаті виконання цього указу станом на 1786 р. до Київської єпархії було зараховано 36 монастирів (30 чоловічих та 6 жіночих) (Pokrovskij, 1993: 723).

Іменним імператорським указом, поданому Святійшому Синоду від 10 квітня 1786 р., «Про штати Київської, Чернігівської та Новгород-Сіверської єпархії» у новостворених українських намісництвах за російським зразком запроваджувалися правила утримання архієрейських домів та монастирів (Polnoe sobranie... Volume XXII, 1830: 575). Цим документом юридично закріплювалося зрівняння в майновому становищі Київського митрополичого дому з Московським архієрейським домом, а також Києво-Печерської лаври з Троїце-Сергієвою лаврою в Москві. На їх утримання з державної скарбниці виділялася практично однакові суми. Крім того, статус лаври вимагав, щоб не менше половини ченців мали не лише освіту, а й високі духовні ступені. Києво-Печерська Успенська лавра з приписаними до неї пустинями – Голосіївською та Китаївською з 1786 р. увійшла до загальної системи київського єпархіального управління (Zverinskij, 1890: 164).

Із запровадженням духовних штатів 1786 р. чисельність київських єпархіальних монастирів суттєво скоротилася. Вони розділили сумну долю імператорської церковної політики щодо православних монастирів на території України. Одними з перших у 1787 р. під закриття потрапили два чоловічих монастирі першого класу – Київський Братський Богоявленський

та Межигірський Преображенський Спаський (Zverinskij, 1890: 105, 181). Академію з усіма належними їй закладами з Київського Братського монастиря було наказано перевести до архієрейського дому і Києво-Печерської лаври, а сам монастир перетворювали на головний госпіталь. Ставропігальний Києво-Межигірський монастир було наказано перевести в Таврійську область з наданням йому статусу монастиря 1 класу. Приміщення та майно цього монастиря передавалися на баланс відомства Приказу суспільного піклування (Polnoe sobranie... Volume XXII, 1830: 575). Київський Спасо-Софійський чоловічий кафедральний монастир було наказано перепрофілювати в Київський Софійський собор із заснуванням при ньому головного народного училища Київського намісництва (Murav'ev, 1864: 42).

До числа чоловічих монастирів першого класу було віднесено: Києво-Миколаївський Пустинний та Києво-Михайлівський монастирі. Статус другокласного отримали Києво-Грецька Катерининська, Переяславська Вознесенська, Лубенська Преображенська обителі. Монастирями третього класу стали Києво-Видубицький і Козелецький Георгієвський монастирі. «Заштатними» на той час вважалися Києво-Петропавлівський та Золотоніський Красногірський чоловічі монастирі. У межах Київської єпархії перебувала і Києво-Печерська Успенська лавра з приписаними до неї пустинями – Голосіївською та Китаївською, яка з 1786 р. увійшла до загальної системи київського єпархіального управління (Zverinskij, 1890: 164).

До першого класу жіночих обителей було віднесено Києво-Флорівський монастир, другокласних – Києво-Богословський і третього класу – Козелецький Богословський та Золотоніський Благовіщенський монастирі. «Заштатним» жіночим був Києво-Іординський монастир. Наступного 1787 р. Києво-Грецький Катерининський монастир було переведено до Петропавлівського монастиря (Pokrovskij, 1913: 724). Київський Богословський Михайлівський жіночий монастир за духовними штатами 1786 р. отримав статус монастиря 2 класу, але уже в 1789 р. був переведений до Красногірського Преображенського монастиря біля Золотоноші, на той час Полтавської губернії (Zverinskij, 1890: 94).

У кінці XVIII – початку XIX ст. зі зміною політичного керівництва в Російській імперії відбулися зміни в державній політиці стосовно Православної церкви. Почали формуватися сприятливі умови для відновлення закритих російською імператрицею Катериною II монастирів і створення нових чернечих обителей. Зі вступом на престол в Російській імперії Павла I та запровадження ним указом від 12 грудня 1796 р. губернської реформи, зазнали змін і територіальні межі єпархій. Рішенням Священного Синоду від 16 вересня 1797 р. на місця було доведено вимогу про необхідність приведення єпархіальних територій у відповідність з новими губернськими адміністративно-територіальними межами (Shcheglov, 1895: 27).

Київська губернія в новому складі була створена практично заново і майже вся її територія опинилася на Правобережжі. Зміни в губернському поділі за імператора Павла I відобразилися на єпархіальній перебудові Православної церкви, з огляду на територіально-адміністративні зв'язки єпархій з губерніями. Оскільки Київська губернія отримала нові адміністративно-територіальні контури (Pokrovskij, 1913: 724), то, відповідно, і Київську єпархію було приведено у відповідність до нових губернських територіальних меж. Постановою Святійшого Синоду, затвердженою 16 жовтня 1799 р., Київську єпархію було віднесено до єпархій першого класу. На той час до єпархій першого класу в Російській імперії належало лише 4 єпархії – власне сама Київська, а також Новгородська, Московська та Санкт-Петербурзька. Київську єпархію очолював на той час митрополит Київський і Галицький Єрофей (Малицький), кафедра якого знаходилася в місті Києві (Polnoe sobranie... Tom XXV, 1830: 813).

На території Київської єпархії першим монастирем, який було відновлено незабаром після заходів з ліквідації обителей, став Братський Богоявленський першокласний чоловічий монастир. Києво-Братський училищний неспільножительний чоловічий монастир розташовувався в самому центрі міста Києва, на Подолі. Його було засновано Київським братством ще у 1615 р.

(Bilokin, 2007: 253). Уже в 1799 р. діяльність монастиря було відновлено з возведенням його у ступінь другого класу, а з 1842 р. обитель було віднесено уже до монастирів першого класу (Zverinskij, 1890: 87). З 1877 р. цей монастир управлявся вікарним єпископом Канівським. При монастирі проживали 21 чернець та 49 послушників. Монастир володів 100 десятинами лугової землі, мав у своєму розпорядженні 138 десятин лісу і 57 десятин невдбок. На річці Ірпінь було збудовано 2 млини, які здавалися в оренду і приносили досить непоганий дохід. Крім того, монастир щорічно отримував на свої потреби зі скарбниці 3928 крб. (Denisov, 1908: 299).

У 1886 р. було відновлено стародавній Києво-Межигірський монастир. Межигірський або Межигородський Преображенський Спаський першокласний чоловічий монастир розташовувався на території Київської губернії, за 20 км від міста Києва. Історія цього монастиря велична і трагічна водночас. Ще в XVII ст. патріарх Іоаким, колишній чернець цього монастиря, надав йому право ставропігії. Після приєднання українських земель до Російської імперії, монастир взяли під свій захист запорізькі гетьмани. У 1787 р. обитель була вщент знищена під час пожежі. У 1796 р. місцевість, на якій колись розміщувався монастир, із залишками обгорілих храмів та будинком настоятеля, було вирішено передати під будівництво державної фаянсової фабрики. Колись великі монастирські земельні угіддя частково також було передано на потреби фабрики, решту – до державної скарбниці.

Лише у 1884 р. Київським митрополитом Платоном було направлено клопотання на ім'я російського імператора Олександра III про передачу Межигірської фаянсової фабрики, з її усіма приміщеннями у підпорядкування Київського єпархіального управління. Київський митрополит брав на себе серйозну матеріальну та адміністративну відповідальність за відновлення на цьому місці монастиря й облаштування в ньому благодійницьких установ. Користуючись правами і повноваженнями члена Святійшого Синоду, митрополит Платон намагався на всіх рівнях піднімати питання про відродження Києво-Межигірського монастиря, його слави й величі.

Зусилля митрополита не були даремними. 16 червня 1884 р. було видано імператорський указ про ліквідацію Києво-Межигірської фаянсової фабрики, приміщення якої разом з усіма господарськими спорудами та земельними угіддями передавалися безкоштовно у відомство Святійшого Синоду, для облаштування там монастиря під керівництвом Київського єпархіального управління (Vsepoddannejšij otchet, 1887: 46). У січні 1886 р. Святійшим Синодом було видано постанову про відновлення Києво-Межигірського монастиря зі зведенням його в ступінь першокласного та перейменуванням на Спасо-Преображенський Києво-Межигірський спільножительний монастир. До нього приписувався також і Києво-Троїцький спільножительний монастир з усіма його угіддями та грошовими капіталами (Vsepoddannejšij otchet, 1888: 46).

Варто також підкреслити, що існувала практика переведення обителів з одного класу в інший. Ще задовго до Києво-Межигірського монастиря, статус монастиря першого класу у 1842 р. було надано Золотоверхо-Михайлівському Варваринському чоловічому монастирю (Zverinskij, 1890: 196). У цьому ж році інший київський монастир – Видубицький Михайлівський Чудовський-Всеволож чоловічий монастир було переведено з третього у другий клас. У 1875 р. при ньому було створено будинок для бідних священнослужителів, також тут розташовувався притулок для сиріт та школа для дітей з бідних родин (Zverinskij, 1890: 147).

Окрім політики відновлення раніше ліквідованих монастирів, здійснювалася і політика заснування нових обителів, яка на території Київської єпархії реалізовувалася практично упродовж усього XIX ст. Прикладом стане історія заснування цілої низки православних чернечих обителів. Так, зокрема, у 1810 р. ченцем Пименом було засновано Черкаський Успенський заштатний чоловічий монастир. Тут розміщувалася богадільня для людей похилого віку (Zverinskij, 1890: 566). У 1833 р. в Києві, на Печерську було засновано Слупський Миколаївський другокласний чоловічий монастир (Zverinskij, 1890: 433).

З другої половини XIX ст. монастирі широко розгорнули будівельні роботи: споруджувалися нові просторі храми, цегляні корпуси келій та господарських приміщень, готелі, будинки для паломників та богадільні. Сприяючи зовнішньому благоустрою монастирів, духовна і світська влада видавали нормативні акти, що були зорієнтовані на упорядкування їх внутрішнього життя. Цими актами передбачалася особлива увага до осіб, що приймали в послушники та дозволяли постриг, заборонялося п'янство, регламентувалися правила відпустки ченців, підтримувався спільножительний статут, заборонялося проводити збори пожертв у розважальних закладах тощо.

Зростання добробуту монастирів дозволяло їм проводити широку благодійницьку діяльність. Вони будували школи для дітей селян, відкривали готелі, дитячі будинки та приймальні для паломників, лікарні та богадільні. У квітні 1866 р. імператором Олександром II було затверджено визначення Святійшого Синоду, у якому пропонувалося при організації в майбутньому нових монастирів створювати при них благодійницькі та освітні заклади. Також покращувалося і матеріальне становище монастирів завдяки пожертвам благодійників із різних станів. Такі благодійники дарували і заповідали монастирям на поминання душі не лише гроші, земельні ділянки, але й ікони, інкрустовані золотом та дорогоцінним камінням, будували за свій рахунок монастирські храми, корпуси келій. Пожертви надходили від багатих поміщиків, а частіше всього – від поміщиць. Однією з таких благодійниць в Україні була вдова колишнього київського генерал-губернатора, княгиня О. Васильчакова. Імператором дозволялося на кошти княгині заснувати поблизу Києва Свято-Троїцький чоловічий спільножительний монастир з благодійницькими закладами (Monashestvo, 2005: 86, 13). Цей монастир був приписним до Межигірського монастиря. У відповідності з установчими документами, з самого початку заснування обитель мала скит, лікарню, притулок для бідних.

У грудні 1890 р. при Києво-Михайлівському монастирі було відкрито учительську школу. Тут отримували право на навчання діти селян Київської губернії віком від 15 до 18 років, які до цього завершили навчання в одно- та двокласних церковнопарафіяльних та народних школах. Термін навчання тут становив два-три роки. У звітах обер-прокурора Святійшого Синоду К. Победоносцева зазначалося: «Розміщуються вони у відведеному під школу і цілком пристосованому під неї великому монастирському флігелі та користуються від монастиря певним утриманням, за винятком одягу. Щорічно на школу монастирем витрачалося 2500 руб. на рік» (Vsepoddannejshij otchet, 1893: 74). Наступного 1891 р. при монастирі було відкрито ще й читальню, забезпечену в достатній кількості літературою релігійно-морального змісту. До цієї читальні мали доступ як члени монастирського притчу, так і місцеві мешканці (Svyashchenko, 2020: 84).

У другій половині XIX ст. спостерігалася стрімке зростання жіночих монастирів. Жіночі обителі були біднішими за чоловічі. Навіть штатні монастирі отримували мізерну допомогу від державної скарбниці, а більшість жіночих обителей рахувалися за штатом. Майже всі нові жіночі обителі створювалися завдяки особистому почину їх засновниць. Первісними засобами новостворених жіночих монастирів слугували пожертви заможних благодійниць або самих засновниць. Так, у 1889 р. в місті Києві, з власної волі великої княгині Олександри Петрівни (рідної тітки російського імператора Миколи II), на території її садиби було засновано Покровський жіночий спільножительний монастир. Обитель отримувала від засновниці 6 десятин землі, маєток з 12 будівель, в яких розміщувалися келії, лікарня з церквою, школи для дівчаток, майстерні тощо (Gramota, 1889: 264).

Жіночі монастирі часто ставали місцем зосередження благодійницьких закладів: лікарень, богадільень, шкіл, притулків, аптек тощо. Тут розгортали різного виду господарську і благодійницьку діяльність. Це частково пояснювалося тим, що згідно циркулярного указу від 28 лютого 1870 р. відкриття нових обителей допускалося за умови облаштування при них лікувальних чи освітніх закладів.

В іншому матеріальному та господарському становищі перебували обителі, що знаходилися практично на периферії єпархії. Тут показовою буде історія Ржищевського Преображенського монастиря, який розташовувався за 83 версти від Києва. Перші писемні згадки про цю, на той час, чоловічу обитель, датуються 1649 р. У 1687 р. він був приписаний до Київського Кирилівського монастиря, пізніше – до Софійського митрополичого дому. З часом обитель практично було доведено до занепаду. Цей монастир вважався одним з найбідніших в Київській єпархії. У 1852 р. розпочалося відродження занедбаної обителі. Його було переведено в статус жіночого монастиря та організовано школу для дітей-сиріт та дітей з бідних родин (Pohilevich, 2012: 51).

Однак, у XIX ст. йшов процес не лише відновлення життєдіяльності раніше ліквідованих та створення нових монастирів, а продовжували й далі ліквідовуватися обителі. У Київській єпархії такими стали Пустинно-Миколаївський чоловічий монастир, заснований у кінці XVII ст. в місті Києві гетьманом Іваном Мазепою. За штатами 1786 р. монастир було віднесено до першого класу, однак це не врятувало його від ліквідації у 1831 р. Також у 1840 р. було ліквідовано Георгіївський чоловічий монастир в Бердичівському повіті та 1845 р. – Георгіївський чоловічий монастир в селі Лебедин Чигиринського повіту Київської губернії (Zverinskij, 1890: 214, 128).

У «Відомостях про чоловічі монастирі та ченців за 1884 р.» звіту обер-прокурора Святійшого Синоду К. Победоносцева вказувалося, що в Київській єпархії в штаті перебували 1 архієрейський дім та 4 монастирі. За штатом дозволялося утримувати 75 послушників. Реально ж, у монастирях Київської єпархії на цей час нараховувалося 100 ченців та 32 послушники. У 9 заштатних монастирях перебувало 120 ченців та 79 послушників (Vsepoddannejšij otchet, 1887: 2). Однак чисельність бажаючих прийняти чернечий постриг щороку зростала. Так, уже в 1885 р. у стінах 13 чоловічих монастирів Київської єпархії нараховувалося 330 ченців і послушників (не враховуючи чоловічий монастир Києво-Печерської лаври, в якому тоді перебувало 247 ченців та 874 послушники), а в 5 жіночих монастирях єпархії проживало 426 черниць і послушниць (Vsepoddannejšij otchet, 1887: 1–2).

До 1885 р. на території Російської імперії налічувалося 684 монастирі, з яких 484 були чоловічими монастирями (до їх числа входив і 61 архієрейський дім), 4 лаври, 233 штатних і 190 заштатних монастирів. Також існувало ще 200 жіночих монастирів, з яких 112 були штатними, а 88 – заштатними монастирями. Ченців налічувалося на той час 6 813 осіб чоловічої статі і 5 769 осіб жіночої статі. Крім того було 4 143 послушників та 14 199 послушниць (Vsepoddannejšij otchet, 1887: 187).

Як бачимо, чоловічих монастирів в усій Російській імперії спостерігалось більше ніж жіночих і ця різниця виражалася у такому співвідношенні: на 4 жіночих монастирів припадало 5 чоловічих. Чисельність жінок, що прийняли чернецтво було значно більшою, ніж чоловіків і виражалася у тому, що на 4 ченців-чоловіків припадало 11 черниць (Denisov, 1908: 11). Однак, станом на початок XX ст. в Російській імперії спостерігалася зменшення ченців чоловічих монастирів і, навпаки, зростання чисельності жіночого чернецтва. Прикладом можуть послужити статистичні дані по Київській єпархії. На її території розміщувалися 1 архієрейський дім та 20 чоловічих монастирів, з яких 14 були самостійними та 6 – приписними. У них проживали 2805 ченців та послушників. Також існувало і 6 жіночих самостійних монастирів з 2308 черницями та послушницями.

Висновки. Отже, монастирі і чернецтво були і залишаються важливим інститутом Православної церкви в Україні. Період кінця XVIII – початку XX ст. був часом важких випробувань, що припав на православні обителі України. Упродовж усього досліджуваного періоду спостерігається потужний вплив держави на життя монастирів, яка у своєму законодавстві чітко визначила основні завдання монастирів, зобов'язала їх приносити реальну

користь Російській імперії. Імперська церковна політика мала негативні наслідки для православних монастирів в Україні загалом та Київської єпархії зокрема. Зазнали змін територіальні межі єпархії, більше як у двічі скоротилася чисельність православних обителів та чернецтва. Дослідження їх становища, процесу відновлення монастирського життя упродовж окресленого хронологічного періоду, визначали взаємовідносини між монастирями єпархії та зовнішнім світом.

References:

1. Barsov T. V. (1885). *Sbornyk deistvuiushchikh y rukovodstvuiushchikh tserkovnykh y tserkovno-hrazhdanskykh postanovleniy po vedomstvu pravoslavnoho yspovedaniya* [Collection of current and governing ecclesiastical and ecclesiastical-civil decrees on the department of the Orthodox confession]. T. 1. Sankt-Peterburh: Synodalnaia tipohrafiya (in Russian).
2. Bilokin' S. I. (2007). *Kyivskij Bratskij Bogoyavlenskij monastyr* [Kiev Bratsky Epiphany Monastery] / Encyklopediya istorii Ukrainy: u 10 t. / redkol.: V. A. Smolij (golova) ta in.; Institut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. K.: «Naukova dumka», T. 4: Ka – Kom. (in Ukrainian).
3. Chupis O.V. (2013). *Sekulyarizacijni zahodi uryadiv Rosii u XVIII st.* [Secularization comes to the ranks of Russia in the XVIII century.]. *Naukovi praci istorichnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo nacional'nogo universitetu*, vip. XXXV, pp. 36–41 (in Ukrainian).
4. Degtyarov M. G., Reutov A. V. (1999). *Mihajlivskij Zolotoverhij monastir* [Michael's Golden-Domed Monastery]. K.: Tekhnika (in Ukrainian).
5. Denisov L.I. (1908). *Pravoslavnye monastyri Rossijskoj imperii* [Orthodox monasteries of the Russian Empire]. M.: Izdanie A. D. Stupina (in Russian).
6. Gramota Svyatejshego Sinoda na imya velikoj knyagini Aleksandry Petrovny na uchrezhdenie sego monastirya [Diploma of the Holy Synod in the name of the Grand Duchess Alexandra Petrovna for the establishment of this monastery]. (1889). *Cerkovnye vedomosti*, № 27, p. 282 (in Russian).
7. Killeso T. S. (1999). *Vidubickij monastur* [Vydubychi monastery]. K.: Tekhnika, 1999 (in Ukrainian).
8. Krizhanovska O. O. (2001). *Kievo-Florivskij (Voznesenskij) zhinochij monastir v dokumentah ta materialah XVI – pochatku XX st.: monografiya* [Kyiv-Floriv (Voznesensky) convent in documents and materials of the XVI – early XX centuries: monograph.]. Kyiv (in Ukrainian).
9. Kuznec T. (2021). *Nastoyateli kyivskih cholovichih monastiriv XIX – poch. XX st.: skladniki ih statusu* [Abbots of Kyiv monasteries of the XIX – early XX centuries. Twentieth century: components of their status]. *Naukovi zapiski Vinnickogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu imeni Mihajla Kocyubins'kogo*, seriya: Istoriya, vip. 35, pp. 9–19 (in Ukrainian).
10. Lavrinenko N., Kuksa N., Sivola M. (2012). *Get'mans'kij Pustynno-Mikolaiivs'kij Medvedivs'kij monastir* [Hetman Desert-Nikolaev Medvedev Monastery.]. Cherkasi: Chabanenko Yu. A., 88 p. (in Ukrainian).
11. *Monashestvo i monastyri v Rossii. XI–XX veka: Istoricheskie ocherki* [Monasticism and monasteries in Russia. XI–XX centuries: Historical essays] (2005). / Sinicya N.V. (otv. red.). M.: Nauka, 346 p. (in Russian).
12. Murav'ev A. (1864). *Kiev i ego svyatyni* [Kyiv and its shrines]. K.: Tipografiya Kievo-Pecherskoj lavry, 296 p. (in Russian).
13. Pokrovskij I.M. (1913). *Russkie eparhii v XVI–XIX vv., ih otkrytie, sostav i predely. Opyt cerkovno-istoricheskogo, statisticheskogo i geograficheskogo issledovaniya* [Russian dioceses in the 16th–19th centuries, their discovery, composition and limits. Experience of church-historical, statistical and geographical research]. Kazan': Central'naya tipografiya, tom vtoroj (XVIII vek) (in Russian).
14. *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Tom XXII (1784–1788 gg.)* [Complete collection of laws of the Russian Empire. Volume XXII (1784–1788).]. (1830). Sankt-Peterburg: Tipografiya II Otdeleniya sobstvennoj ego velichestva kancelyarii, 1174 p. (in Russian).

15. *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Tom XXV (1798–1799 gg.). [Complete collection of laws of the Russian Empire. Volume XXV (1798–1799)].* (1830). Sankt-Peterburg: Tipografiya II Otdeleniya sobstvennoj ego velichestva kancelyarii, 763 p. (in Russian).
16. Pohilevich L. (2012). *Skazaniya o naseleennyh mestnostyah Kievskoj gubernii [Legends about the inhabited areas of the Kyiv province]*. M.: Kniga po Trebovaniyu, 771 p. (in Russian).
17. Svyashchenko Z. (2020). *Kyivska eparhiya u zvitah ober-prokuroriv Svyatijshogo sinodu (1884–1916 rr.) [The Diocese of Kyiv in the Reports of the Chief Prosecutors of the Holy Synod (1884–1916)]*. EMINAK, №3 (31), pp. 80–87 (in Ukrainian).
18. Shcheglov V.G. (1895). *Gosudarstvennyj Sovet v carstvovanie imperatora Aleksandra II [State Council in the reign of Emperor Alexander II]*. Yaroslavl' (in Ukrainian).
19. Vecherskij V.V. (2008). *Ukrainski monastiri [Ukrainian monasteries]*. K.: Nash chas (in Ukrainian).
20. *Vsepoddannejšij otchet Ober-prokurora Svyatejshego sinoda K. Pobedonosceva po vedomstvu pravoslavnogo ispovedaniya za 1885 god. [The Most Submissive Report of the Chief Prosecutor of the Holy Synod K. Pobedonostsev on the Office of the Orthodox Confession of 1885]*. (1887). Sankt-Peterburg: Sinodalnaya tipografiya (in Russian).
21. *Vsepoddannejšij otchet Ober-prokurora Svyatejshego sinoda K. Pobedonosceva po vedomstvu pravoslavnogo ispovedaniya za 1886 god [The Most Submissive Report of the Chief Prosecutor of the Holy Synod K. Pobedonostsev on the Office of the Orthodox Confession of 1886]*. (1888). Sankt-Peterburg: Sinodalnaya tipografiya (in Russian).
22. *Vsepoddannejšij otchet Ober-prokurora Svyatejshego sinoda K. Pobedonosceva po vedomstvu pravoslavnogo ispovedaniya za 1890 i 1891 gody [The Most Submissive Report of the Chief Prosecutor of the Holy Synod K. Pobedonostsev on the Office of the Orthodox Confession of 1890 and 1891]*. (1893). Sankt-Peterburg: Sinodalnaya tipografiya (in Russian).
23. Zverinskij V.V. (1890). *Material dlya istoriko-topograficheskogo issledovaniya o pravoslavnyh monastyryah v Rossijskoj imperii, s bibliograficheskim ukazatelem. Tom 1: Preobrazovaniya staryh i uchrezhdenie novyh monastyrej s 1764–95 po 1 iyulya 1890 god. [Material for historical and topographic research on Orthodox monasteries in the Russian Empire, with a bibliographic index. Volume 1: Transformations of Old and Establishment of New Monasteries from 1764–95 to July 1, 1890]*. S.-Peterburg: Tipografiya V. Bezobrazova i Komp., (in Russian).